

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/44/35-41>

Günay Ələkbərova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0003-1236-1786>

elekberovagunay30@gmail.com

M.T.Sidqi əsərlərində feili birləşmələrin poetik funksiyası

Xülasə

M.T.Sidqi əsərlərinin dilində həm feili sifət, həm məsdər, həm də feili bağlama tərkiblərinə müxtəlif məqamlarda və müxtəlif qrammatik vəzifələrin icrası ilə əlaqədar rast gəlmək mümkündür. Şair istər mənzum əsərlərində, istərsə də nəsr əsərlərində feili birləşmələrin poetik imkanlarından maksimum səviyyədə faydalanmışdır.

Təqdirəlayiq haldır ki, M.T.Sidqi ideyalarının təbliğində quruluş baxımından həm sadə, həm də mürəkkəb feili sifət tərkiblərinin mühüm əhəmiyyət daşıdığını görürük. Ümumiyyətlə, M.T.Sidqinin maarifçilik ideyalarının tərənnümü məqsədilə qələmə aldığı əsərlərinin dilində mürəkkəb quruluşlu feili sifət tərkiblərinə daha çox rast gəlirik. Azərbaycan dilinin incəliklərinə dərinlən bələd olan şair yeni məzmunlu feili sifət tərkiblərinin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirmiş, müəyyən mənada milli nitqin mövzunu yeniləmişdir.

Fikrimizcə, M.T.Sidqi yaradıcılığında feili birləşmələrin, o cümlədən feili bağlama tərkiblərinin geniş yer tutması başqa bir həqiqətdən xəbər verməkdədir. Daha doğrusu, şair-pedaqoq Azərbaycan ədəbi dilinin çətin anlaşılan və qəliz məzmunlu alınmalardan xilas olunması istiqamətində sistemli iş aparmış, bu səbəbdən əsas tərəfi öz sözlərimizdən ibarət feili birləşmələrin imkanlarından faydalanmaqla maarifçilik ideyalarının daha anlaşqlı dillə ifadəsinə nail olmuşdur.

Maraqlıdır ki, M.T.Sidqinin maarifçilik şeirlərində, eləcə də elmi-publisistik əsərlərində məsdər tərkiblərinə daha çox rast gəlinməkdədir. Müəyyən mənada şair, ümumiyyətlə, alınma sözlərin dildən çıxarılması istiqamətində deyil, dilimizin leksik qatındakı alınmaların işləklilik dərəcəsini artırmaq istiqamətində iş aparmış, bunun üçün məsdərlərin dildəki hegemon mövqeyindən gərəyincə faydalanmışdır.

Açar sözlər: *Məhəmməd Tağı Sidqi, söz birləşməsi, məsdər tərkibi, feili sifət tərkibi, feili bağlama tərkibi, feili birləşmə*

Gunay Alakbarova

Nakhchivan State University

<https://orcid.org/0009-0003-1236-1786>

elekberovagunay30@gmail.com

The Poetical Function of Verbal Phrases in M.T. Sidqi' Works

Abstract

In the language of M.T. Sidqi's works, it is possible to encounter both simple verbal adjectives, infinitives and verbal conjunctions and complex verb-bound combinations used in different contexts and the performing various grammatical functions. The poet made maximum use of the poetic possibilities of verbal phrases in both his poetic works and his prose works.

It is noteworthy that in M.T.Sidqi' style, both simple and compound verbal adjective constuctions play a significant role in conveying ideas. Generally, his educational ideals are more clearly expressed through the wide use of verbal phrases with complex structures. The use of such phrases in newer poetic forms within the literature of Azerbaijan, specially in the creation stylistically rich verbal adjective combinations in didactic-themed works, deserves particular attention, which he wrote to glorify the ideas of enlightenment. The poet, who was deeply familiar

with the intricacies of the Azerbaijani language, paid special attention to the creation of verbal adjectives with new content and, in a certain sense, renewed the theme of national speech.

In our opinion, the widespread use of verbal conjunctions, including verbal conjunctions, in M.T.Sidqi's work indicates another truth. More precisely, the poet-pedagogue carried out systematic work to rid the Azerbaijani literary language of difficult-to-understand and complex borrowings, and therefore, by taking advantage of the possibilities of verb combinations consisting mainly of our own words, he achieved the expression of enlightenment ideas in a more understandable language.

It is interesting that in M.T.Sidqi's enlightenment poems, as well as his scientific and journalistic works, infinitive constructions are more common. In a certain sense, the poet did not work in the direction of removing borrowed words from the language in general, but in the direction of increasing the degree of functionality of borrowings in the lexical layer of our language, for which he took advantage of the hegemonic position of infinitives in the language.

Keywords: *Muhammad Taghi Sidqi, word combination, infinitive part, verb-adjective composition, verb conjugation composition, verb conjugation*

Giriş

Azərbaycan dilində sərbəst söz birləşmələrinin böyük bir qrupunu feili birləşmələr təşkil etməkdədir. Məlumdur ki, bu birləşmələrin ən mühüm xüsusiyyəti əsas tərəfin təsriflənməyən feillərdən, yəni feili sifət, məsdər və feili bağlamalardan ibarət olmasıdır. Bu səbəbdən dilçilik elmində feili birləşmələr feili bağlama tərkibləri, məsdər tərkibləri və feili sifət tərkibləri olaraq öyrənilməkdədir.

M.T.Sidqi əsərlərinin dilində həm feili sifət, həm məsdər, həm də feili bağlama tərkiblərinə müxtəlif məqamlarda və müxtəlif qrammatik vəzifələrin icrası ilə əlaqədar rast gəlmək mümkündür. Şair istər mənzum əsərlərində, istərsə də nəsr əsərlərində feili birləşmələrin poetik imkanlarından maksimum səviyyədə faydalanmışdır.

Maraqlıdır ki, M.T.Sidqi əsərlərinin dilində -mış, -acaq şəkilçiləri ilə yaradılan feili sifətlər son dərəcə azlıq təşkil etdiyindən əsas tərəfi həmin feili sifətlərdən ibarət tərkiblərə də təsadüfən rast gəlirik. Fikrimizcə, bunun səbəbi yazıçının əsasən real həyat haqqında düşünməsidir. Çünki -mış⁴ şəkilçisi keçmiş zaman məzmunlu feili sifət əmələ gətirdiyi kimi, -acaq² şəkilçisi də gələcəkdən bəhs edərkən lazım olur. M.T.Sidqi öz fəaliyyətində belə bir mövqedə dayanmışdır ki, daha modern gələcəyi təmin etməyin yolu bugünkü insanı formalaşdırmaqdan keçir. Hətta şair-pedaqoqun dilində -mış şəkilçili feili sifətin yaratdığı tərkib bu günün təqdimi üçün işlədilmişdir. Məsələn, "Təmiz və səliqəli uşaq" hekayəsində yazıçı islam dünyasının saflığını belə qələmə almışdır: "Xüsusən bu təmizlik və məharət müsəlmanların qamətinə biçilmiş bir libasdır" (Həbibbəyli, 2004, s.89).

Əlbəttə, bu cümlədə "müsəlmanların qamətinə biçilmiş" feili birləşməsi morfoloji göstəricisinə görə keçmiş zamanla bağlı olsa da, məzmun və mahiyyətə bu günü və sabahı da əhatə etməkdədir. Yaxud şair-pedaqoq klassik üslubda yazdığı "Dərdi-eşqin dilbəra, bir dərdi-bidərmanmış" misrası ilə başlayan qəzəlinde lirik qəhrəmanın təlatümlü dünyasını belə təsvir etmişdir:

Dərdi-eşqin dilbəra, bir dərdi-bidərmanmış,

Müddəti-hicrin sənə bəhəddi bəpəyanmış.

Yox gümanım təzədən bu mülki-dilabad ola,

Əvvəlindən bu xarab olmuş könül viranmış (Həbibbəyli, 2004, s.46).

Son misrada "əvvəlindən bu xarab olmuş" feili sifət tərkibi qrammatik göstərici etibarilə keçmiş zamanı təmsil etsə də, məzmun bu gün də dəyişilməzdir.

Tədqiqat

M.T.Sidqi əsərlərinin dilində feili sifət tərkibləri cümlənin müxtəlif üzvlərinin sintaktik vəzifəsini yerinə yetirirlər. Bu sırada mürəkkəb mübtədaların, təyinlərin, xəbərlərin feili sifət tərkibləri ilə ifadə olunması daha çox müşahidə edilən haldır. Xüsusən də -an şəkilçisi ilə yaranan feili birləşmələrin təyin vəzifəsini daşmasına bol-bol rast gəlirik. Məsələn, "İllərcə məktəbə gedib tərbiyə və ədəb kəsb etməyən kimsələr və məktəbdə ömür keçirib elmlərdən və fənlərdən

bəhrəmənd olmayan şagirdlər rəngarəng güllər və çiçəklər ilə dolu bir bağçada gəzib dolanan kora bənzərlər” (Həbibbəyli, 2017, s.46) cümləsinə diqqət etdikdə görürük ki, bu cümlə mübtəda, xəbər, təyin və tamamlıqdan ibarətdir. Cümlənin xəbəri “bənzərlər”, mübtədası “şagirdlər”, tamamlığı “kora” sözləri, quruluşca sadə cümlə üzvləridir. “İllərcə məktəbə gedib tərbiyə və ədəb kəsb etməyən”, “məktəbdə ömür keçirib elmlərdən və fənlərdən bəhrəmənd olmayan”, “rəngarəng güllər və çiçəklər ilə dolu bir bağçada gəzib dolanan” birləşmələri isə feili sifət tərkibləridir. “İllərcə məktəbə gedib tərbiyə və ədəb kəsb etməyən”, “məktəbdə ömür keçirib elmlərdən və fənlərdən bəhrəmənd olmayan” birləşmələri “şagirdlər” mübtədasının təyini olduğu kimi, “rəngarəng güllər və çiçəklər ilə dolu bir bağçada gəzib dolanan” birləşməsi də “kora” tamamlığının təyiniyədir. O da bir başqa vəziyyətdir ki, feili sifət tərkiblərinin daxilində feili bağlama tərkibləri də yer tutmuşdur.

Quruluşlarına görə feili birləşmələr sadə və mürəkkəb olmaqla iki qrupa ayrılır. İki müstəqil mənalı sözdən ibarət feili birləşmələr sadə, üç və daha artıq müstəqil mənalı sözdən ibarət feili birləşmələr isə mürəkkəb quruluşlu sayılır. Təqdirəlayiq haldır ki, M.T.Sidqi ideyalarının təbliğində quruluş baxımından həm sadə, həm də mürəkkəb feili sifət tərkiblərinin mühüm əhəmiyyət daşıdığını görürük. O da var ki, şair-publisistin əsərlərində mürəkkəb quruluşlu feili sifət tərkiblərinə nisbətə sadə quruluşlu feili sifət tərkibləri bir qədər azlıq təşkil edir. Məsələn, “Məktəb” hekayəsində müəllif cəmiyyətlərin inkişafı naminə yeni nəsillərdə elmə sevgi tərbiyəsi formalaşdırmaq üçün yazmışdır: “Mən məktəbi sevən şagirdlərdən olmalıyam və hər gün sevgili məktəbimizin havasınca uçmalıyam” (Həbibbəyli, 2017, s.19). Bu cümlədə “məktəbi sevən” sadə quruluşlu feili sifət tərkibinə nümunədir və çox maraqlıdır ki, təyin mövqeyində çıxış edir.

Ümumiyyətlə, M.T.Sidqinin maarifçilik ideyalarının tərənnümü məqsədilə qələmə aldığı əsərlərinin dilində mürəkkəb quruluşlu feili sifət tərkiblərinə daha çox rast gəlirik. Azərbaycan dilinin incəliklərinə dərinləndirən bələd olan şair yeni məzmunlu feili sifət tərkiblərinin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirmiş, müəyyən mənada milli nitqin mövzusunı yeniləmişdir. Şair-publisist “Məktəb hekayələri” kitabını təşkil edən əsərlərin dilində birbaşa maarif və elmlə bağlı çoxsaylı feili sifət tərkiblərinə rast gəlmək mümkündür. “Bəhərhal elmin ləzzətini anlayan”, “insanı dünya və axirətdə əziz edən”, “kiçikləri böyüklərin məqamına yetirən”, “yeməyə və yeriməyə qadir olmadığımız”, “dünyada insanı xoşbəxt edən və zülmət cəhətdən qurtarıb mərifət nuruna yetirən”, “keçirən və dərs itirən”, “bu tövr vaxt keçirən və dərs itirən”, “böyüdüb bəsləyən və istidən və soyuqdan mühafizət edən” kimi nümunələr bir daha təsdiqləyir ki, Azərbaycan ədəbi dilində feili sifət tərkiblərinin məzmunca yeniləşməsi sahəsində M.T.Sidqi ciddi bir islahat aparmışdır.

Maraqlı məqamlardan biri feili sifət tərkibinin şair tərəfindən hətta xitab yerində işlədilməsidir. Yəni ənənəvi halda feili sifət tərkibləri cümlənin mübtədası, təyini, tamamlığı, xəbəri ola bilər və M.T.Sidqi yaradıcılığında da bol-bol eyni nitq situasiyaları ilə qarşılaşırıq. Lakin cümlə daxilində feili sifət tərkibinin xitab olması müstəsna hallardan sayılır. Budur, “Yetişdin” rədifli qəzəlində şair lirik qəhrəmana xitabən xoş duyğularını belə ifadə etmişdir:

Könül, nə halətdir bu ki, sən vəsli-yarə yetişdin?

Nə həsrətin dəxi var, yarı-gülzarə yetişdin?

Hərimi-vəsildə şəmi-camali-yarə ənis olan,

Şükür qıl, dəxi pərvanə var, narə yetişdin (Həbibbəyli, 2017, s.46).

Qeyd-şərtsiz, Azərbaycan ədəbi dili tarixində bütöv bir misranın xitab olması və feili sifət tərkibi ilə ifadə edilməsi az-az rast gəlinən haldır. M.T.Sidqi “Hərimi-vəsildə şəmi-camali-yarə ənis olan” misrasını feili sifət tərkibindən ibarət xitab şəklində işlətməmiş, fikrin daha təsirli şəkildə təqdiminə nail olmuşdur.

M.T.Sidqi yaradıcılığında kəmiyyət etibarilə üstünlük təşkil edən feili birləşmələrdən biri feili bağlama tərkibləridir. Əlbəttə ki, feili bağlama tərkiblərinin yaranması birbaşa feili bağlamalarla əlaqədardır. Dildə feili bağlamaların məqamı elmi fikirdə belə dəyərləndirilir: “F.Zeynalov türk dillərindəki feili bağlamaları nəzərdə tutaraq yazır ki, türk dillərinin feili bağlamaları dəyişməyə az meyilli feil formalarından biridir.

Feili bağlamaların bu cür izahı o qədər də qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Belə ki, feili bağlamalar bir tərəfdən hərəkəti bu və ya digər cəhətdən müstəqil şəkildə, əlavə mənə çalarlığı yaratmaqla tamamlayır, digər tərəfdən isə onlar (feili bağlamalar) çox vaxt əsas feildə əks olunan

hərəkətlə yanaşı, əslində onu tamamlayan ayrıca bir hərəkət bildirməyə xidmət edir” (Vəliyev, 2012, s.16). Çağdaş dilçilik elmində feili bağlamaların poetik dildə əhəmiyyətinin dəyərləndirilməsinə dair maraqlı mülahizələrlə qarşılaşırıq. Təsadüfi deyildir ki, professor M.Hüseynovanın “Yurda sevgi, düşməne nifrət nümunəsi” əsərində feili bağlamaların “nadir emosional effekt yaratması” məxsusi nəzər nöqtəsinə çəkilməmişdir (Hüseynova, 2021, s.9).

Feili bağlamalar əsasında yaradılmış tərkiblərin poetik dildə işlədilməsi baxımından M.T.Sidqi əsərlərindəki sintaqmlar bir çox məqamlarda Azərbaycan ədəbi dili ilə eyniyyət təşkil etdiyi kimi, müəyyən qədər özünəməxsusluğu ilə də səciyyələnəlməkdədir. Məsələn, “Gülər gül kimi bülbül guşeyi-gülzarə düşdükcə” misrası ilə başlayan qəzəlin qafiyə sistemini əsas tərəfi “düşdükcə” feili bağlamasından ibarət feili birləşmə təşkil etmişdir ki, bu da poetik dildə az-az rast gəlinən formalar sırasındadır:

Gülər gül kimi bülbül guşeyi-gülzarə düşdükcə,
Tökər göz yaşını gülzardan avarə düşdükcə.
Həsəddən dəmbədəm bənzər gül üzrə sünbüli-meşkin,
O zülfi müşkibarın arizi-gülnarə düşdükcə.
... Mənayi-eşqdə aşiqlərin qəlbin kəbab etdim,
Dili-sədpərədən hər dilbəre bir parə düşdükcə.
Yəğnimdir olur Sidqi kimi axırda divanə,
Bəla zəncirinə hər aşiqi-biçarə düşdükcə. (Həbibbəyli, 2017, s.61).

Prinsip etibarilə, M.T.Sidqi əsərlərinin dilində -ib⁴ şəkilçisi ilə yaranmış feili bağlamaların daha çox tərkib əmələ gətirməsi Azərbaycan ədəbi dilində gedən yeniləşmədən xəbər verməkdədir. Hətta müşahidələr deməyə əsas verir ki, eyni formatlı tərkiblərin işlənmə tezliyi şair-pedaqoqun nəzm əsərləri ilə müqayisədə nəsr əsərlərində, xüsusilə də maarifçilik ideyalarını tərənnüm edən məktəb hekayələrində artıqlığı ilə diqqəti cəlb edir. Halbuki, elmi düşüncənin qənaətcinə, klassik əsərlərin dilində eyni şəkilçi ilə yaradılmış feili bağlamaların geniş yer tutması müşahidə olunmur və həmin vəziyyət H.Mirzəzadə tərəfindən bu cür dəyərləndirilir: “Mövcud yazı materialları dilindən belə məlum olur ki, -ub, -üb şəkilçisi ilə düzəlmiş feili bağlamalar bir o qədər də geniş yayılmamışdır, bizcə bunun səbəblərindən biri odur ki, M.T.Sidqinin əsərlərində işlədilmiş feili bağlama tərkiblərini təşkil edən tərəflər arasında daha çox proseslə onun obyektinin əlaqələndirildiyini görürük: bizim fikrimizi açıb, dağları-daşları dəlib, sinəsin çək edib, keçinin rəddini tutub, eşidib bu sözü, soyunub paltarını, yandırıp şamları, çıraqları kimi feili bağlama tərkiblərində məhz proseslə obyektin bağlılığı müşahidə edilməkdədir. Göründüyü kimi, M.T.Sidqi Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatını yeni ideyalı əsərlərlə zənginləşdirməklə bərabər, Azərbaycan ədəbi dilinə də yeni məzmunlu feili bağlama tərkibləri gətirmişdir.

Qeyd-şərtsiz, elmi fikir -ib⁴ şəkilçisindən feili bağlama yaratmaq baxımından ən fəal morfem kimi bəhs etməkdədir. Maraqlıdır ki, M.T.Sidqinin əsərlərində -ib⁴ şəkilçili feili bağlamaların yaratdıqları tərkiblərdə tərəflərin mənə bağlılığında proseslə onun baş verdiyi məkan arasındakı əlaqənin bir qədər geniş yer tutması müşahidə olunur. Məsələn: Göz önündən uzaqlaşmış itdi (Həbibbəyli, 2017, s.33). Yetişib yanına onun dəllək (Həbibbəyli, 2017, s.35). Quyuya damıb suya batdı (Həbibbəyli, 2017, s.36) və s.

Müşahidələr deməyə əsas verir ki, M.T.Sidqi əsərlərində rast gəlinən feili bağlama tərkiblərinin tərəfləri arasında zaman əlaqəsi heç də determinatlığı, yəni bütün cümləyə aid olmanı şərtləndirmir, sadəcə feili birləşmənin əsas tərəfində ifadə olunan prosesə zaman baxımından aydınlıq gətirir. Məsələn, “Məktəbə davam edən uşaq səhər tezdən yerindən durub məktəbə gəlmək həvəsilə uçar” (Həbibbəyli, 2004, s.67) cümləsindəki feili bağlama tərkibində “səhər tezdən” sözlərindən ibarət asılı tərəf “durub” feili bağlaması ilə təqdim olunan prosesin zamanına aydınlıq gətirməkdədir. Eləcə də “Diqqətli uşaq hər gün səhər tezdən məktəbə gələndə kitablarına, dəftərlərinə, qələmdanına və sair təlim şeylərinə diqqət ilə baxıb, mülahizə eylər ki, məktəbdə mətəl qalması” cümləsində (Həbibbəyli, 2004, s.70) “gələndə” feili bağlaması tərkib yaratmışsa da, həmin tərkibdəki prosesin zamanı “hər gün səhər tezdən” sözləri ilə aydınlaşır. M.T.Sidqi əsərlərindən seçilmiş “indi məktəbimizin ümumi şagirdlərinə tapşırıb”, “gecə-gündüz həvəslə çalışıb” kimi tərkiblərin tərəfləri arasındakı zaman əlaqəsi də eyni meyarlarla dəyərləndirilə bilər.

Şair-pedaqoq “Heykəli-insana bir nəzər” əsərində ilk insanın yer üzünə göndərilməsini belə qələmə almışdır: “Əvvəl nazik və qüvvətsiz cismini istidən və soyuqdan mühafizət etmək üçün böyük yarpaqlarla örtüb və müruri-əyyam ilə vücuda gələn dağların mağaralarında və böyük daşların və qayaların çuxurlarında sükna elədi” (Həbibbəyli, 2004, s.133).

Bu cümlədəki feili bağlama tərkibinin tərəfləri arasında məqsəd əlaqəsinin olması aydın görünməkdədir. Bununla belə, tərəflərinin səbəb və məqsəd əlaqəsində olduğu feili bağlama tərkiblərinə M.T.Sidqi yaradıcılığında təsadüfən rast gəlindiyini də məxsusi qeyd etməyə ehtiyac vardır.

Düşündürücüdür ki, sintaksisə dair dərsliklərdə də məsdər tərkiblərindən feili birləşmələr daxilində, həm də çox zaman ümumi şəkildə söz açılmışdır. Məsələn, Ə.Z.Abdullayev, Y.M.Seyidov və A.Q.Həsənovun müəllifliyi ilə 2007-ci ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis” kitabında “İsmi birləşmələr” başlığı altında birinci növ, ikinci növ, üçüncü növ təyini söz birləşmələri, eləcə də qeyri-təyini ismi birləşmələr, zərf birləşmələri ayrı-ayrılıqda təhlil olunsa da, məsdər, feili sifət və feili bağlama tərkibləri vahid “Feili birləşmələr” başlığı altında dəyərləndirilmişdir (Abdullayev, Seyidov, Həsənov, 2007, s.39-75).

H.Mirzəzadənin “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” dərsliyində, ümumiyyətlə, feili birləşmələr mövzuna toxunulmayıb (Mirzəzadə, 1990, s.248-263). Müəllifi B.Xəlilov olan “Müasir Azərbaycan dili” kitabının “Feili birləşmələr” bölməsində əvvəlcə N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, N.Z.Hacıyeva, V.L.Qordlevski, M.Şirəliyev kimi türkoloqların feili birləşmələr, xüsusən də feili bağlama tərkibləri mövzuna münasibəti dəyərləndirilmiş, feili bağlama tərkibləri ilə budaq cümlələrin oxşar və fərqli cəhətlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Eyni elmi mənbədə feili birləşmələrdən ümumi şəkildə söz açılarkən məsdər tərkiblərindən də bəhs edilmiş, bununla belə, mürəkkəb mübtədaların, ismi xəbərlərin, tamamlıqların, zərflərin ifadə vasitələri sırasında məsdər tərkiblərinin olduğu da göstərilmişdir (Xəlilov, 2017, s.49-62). Halbuki nitq mədəniyyəti mütəxəssislərinin fikrincə, məsdər tərkiblərinə yalnız dil konstruksiyası kimi yanaşmaq doğru deyil. Məsələn, “Nitq mədəniyyətinin əsasları” adlı dərsliyində N.Abdullayev məsdər tərkiblərinin mətn daxilində müəllif ideyası ilə əlaqəsini belə mənalandırmışdır: “...Məsdər tərkibləri cümlədə sözlər arasında əlaqəni yığcam şəkklə salır, mənanı dəqiqləşdirir, fikrin qısa və yığcam ifadəsinə xidmət edir” (Abdullayev, 2013, s.186).

Maraqlıdır ki, feili birləşmələrin poetik funksiyası nəzəriyyəçi alimlərin də diqqətini cəlb etmiş, yeni məzmunlu tərkiblərin qələmə alınması birbaşa yazarların yenilikçiliyi ilə əlaqələndirilmişdir. Budur, tanınmış ədəbiyyatşünas A.Hacıyev cəmiyyət həyatı ilə ədəbi dil münasibətlərində bir harmoniya görərək yazmışdır: “Xalq həyatının zənginliyi, təsərrüfatın, mədəniyyətin və adət-ənənənin inkişafı, ictimai-iqtisadi və siyasi əlaqələrin yönü, yeniliyin rəngbərəngliyi dilə təsir göstərir. Dildə yeni sözlər, yeni ifadə tərzı yaranır, bəzən köhnə sözlər fəallaşır, yeni məna alır, bir sıra sözlər köhnəlir, işləkliyini itirir. Dilin zənginləşməsində, yeni söz, ifadə və tərkiblərin yaranmasında, dil laylarının hərəkətə gətirilməsində “hissıyyata, marağa və fərdi əxlaqın şərtlərinə və gündəlik həyata” (D.Pisarev) yaxın olan ədəbiyyat əhəmiyyətli rol oynayır. Belə ədəbiyyatı yaradanlar bilirlər ki, “ümumxalq dili dənizinin dalğaları sahılsız və dıbsız olur” (İ.Turgenev)” (Hacıyev, 2010, s.165).

M.T.Sidqi əsərlərinin dili deməyə əsas verir ki, tanınmış şair-pedaqoq maarifçilik ideyalarının ifadəsi zamanı fikrin daha təsiredici şəkildə təqdimi məqsədilə məsdər tərkiblərinin poetik imkanlarından yaradıcılıqla faydalanmışdır. Doğrudur, klassik ədəbi nümunələrdə, o cümlədən M.Füzuli, M.P.Vaqif əsərlərinin dilində yüzlərlə məsdər tərkiblərinə rast gəlmək mümkündür. “Bihudə degil bu könlüm almaq, Gəlmək, başım üzrə sayə salmaq” (Araslı, 2005, s.195), “Hala ki, nəzarən oldu müşkil, Durmaq nə üçün mənə müqabil?” (Araslı, 2005, s.199), “Dəlili-cəhldir eşq əhlinə surətpərəst olmaq” (Araslı, 2005, s.201), “İçdigindir nişatılən meyi-saf, Kövsər ummaq degil sənə insaf” (Araslı, 2005, s.244) kimi nümunələr Azərbaycan dilinin sintaqmlar sistemində məsdər tərkiblərinin mühüm yer tutmasını bir daha təsdiqləməkdədir.

Lakin M.T.Sidqi yaradıcılığında vəziyyət bir qədər başqadır. Ümumiyyətlə, şairin klassik üslubda yazdığı şeirlərdə, demək olar ki, məsdər tərkibləri ilə təsadüfən qarşılaşıırıq. O halda da məsdər tərkibləri sanki yaşanan cəmiyyətin problemlərini, müəllifin maarifçilik düşüncəsinin

müəyyən tərəflərini ifadə etməkdədir. Məsələn, şairin “Cana, bu sözlərin məni çox gətirdi rıqqətə” misrası ilə başlayan qəzəlində sanki klassik ədəbiyyatda olduğu kimi, lirik qəhrəmanın vüsəl həsrətindən danışılır. Lakin şeirin məzmunundan aydın olur ki, M.T.Sidqinin lirik qəhrəmanı öz sələflərindən tamamilə fərqlənməkdədir, daha çox həyat qayğıları ilə yaşayan aşiq məhəbbətə düşdüyünə görə özünü qınayır, yaşadığı vilayətdən narazılığını birbaşa ifadə edir. Qəzəldəki məsdər tərkibi isə (dərdi-dilimi kağıza yazmaq) lirik qəhrəmanın maarifçiliklə, yazı ilə, kağızla, kitabla bağlılığına işarədir:

Cana, bu sözlərin məni çox gətirdi rıqqətə,
Amma necə davam eyləyim dərdi-firqətə?
...Allah görüm xarab eyləsin bu vilayəti,
Lənət gələ bu ruzigarə, bu növ vilayətə!
... Dərdi-dilimi kağıza yazmaq mahaldır,
Billah, kitabətlə yetişməz nihayətə.
Bir rəməz, bir işarə kifayətdir arifə,

Lazım deyil şərh verim bu hekayətə (Həbibbəyli, 2017, s.50-51).

Maraqlıdır ki, M.T.Sidqinin maarifçilik şeirlərində, eləcə də elmi-publisistik əsərlərində məsdər tərkiblərinə daha çox rast gəlinməkdədir. Müəyyən mənada şair, ümumiyyətlə, alınma sözlərin dildən çıxarılması istiqamətində deyil, dilimizin leksik qatındakı alınmaların işləklik dərəcəsini artırmaq istiqamətində iş aparmış, bunun üçün məsdərlərin dildəki hegemon mövqeyindən gərəyincə faydalanmışdır.

Vacibdi şəriət əhli olmaq,
Can tək həsəd içrə gizli qalmaq,
Rübənd tutub, niqab salmaq,
Məndən sizə yadigar, qızlar (Həbibbəyli, 2017, s.20).

Əlbəttə ki, yuxarıdakı bənddə şeirin həm forma, həm də məzmun tamlığı məhz məsdər tərkibləri vasitəsilə təmin edilmişdir. Daha doğrusu, bəndin qafiyə sistemi tərkiblərinin əsas tərəfləri ilə yaradılmaqla bərabər, “şəriət əhli olmaq”, “can tək həsəd içrə gizli qalmaq”, “niqab salmaq” kimi məsdər tərkiblərinin formalaşdırılması da qızların təhsilləndirilməsi işinə hesablanmışdır. Digər tərəfdən, şeirdən dövrün tələbinin birbaşa feili birləşmələrlə nəzər nöqtəsinə çəkilməsi artıq şairin doğma dilə sevgisini təsdiqləməkdədir.

“Məmmədəliyə nəsihət” şeiri məzmun baxımından tamamilə maarifçilik ideyalarının təbliğindən ibarətdir. Oğluna xitabən yazdığı bu mənzum nəsihətnamədə M.T.Sidqi vətən övladlarını məktəbə dəvət edir, elmləri öyrənməyə səsləyir, cəhalətdən xilas yolunun elmdə olduğunu bildirir. Maarifpərvər şair məxsusi vurğulayır ki, hər bir məktəbli xarici dil öyrənməyə xüsusi diqqət yetirməlidir:

Ömrünü məsrəf eylə bir neçə il,
Taki təhsil edəsən bir neçə dil.
Urusu, farsı, türkü, həm ərəbi,
Onları bilmək artırır ədəbi (Həbibbəyli, 2017, s.21).

İstər “Elmi şərəfəti”, istərsə də “Məmmədəliyə nəsihət” şeirlərində məsdər tərkiblərinin cümlə üzvü kimi mübtəda vəzifəsini yerinə yetirməsi sadəcə qrammatik göstəricidir.

Nəticə

Beləliklə, əsas məsələ ondan ibarətdir ki, həmin feili birləşmələr məntiqi vurğu ilə əlaqəli şəkildə müəllif ideyasını ifadə etməkdədir. Ümumiyyətlə, elmi ədəbiyyatlarda məntiqi vurğu birbaşa dilin üslubi imkanları probleminə aidliklə öyrənilir. S.Seyidova “Üslubi fonetika və onun tədqiqi məsələləri” məqaləsində yazır: “Dilçilik ədəbiyyatında göstərilir ki, heca vurğusu ilə yanaşı, məntiqi vurğunun da fikrin dəqiq çatdırılmasında, danışanın məqsədinin düzgün anlaşılmasında rolu böyükdür. Heca vurğusundan fərqli olaraq, məntiqi vurğu söz vurğusudur, nisbətən sərbəstdir, mətndəki istənilən sözün üzərinə düşə bilər. Ancaq burada da hər hansı bir systemsizlikdən danışmaq olmaz, çünki məntiqi vurğu altına düşən söz, adətən, xəbərin yanında işlənir, baş verən iş,

hal və prosesin kimə, nəyə aid olmasını ön plana çəkir. Lakin bu qayda standart deyildir, ünsiyyətdə olanların məqsədindən asılı olaraq, məntiqi vurğunun yeri dəyişə bilər (Seyidova, 2022, s.97).

Məsdər tərkibləri ilə bağlı M.T.Sidqi yaradıcılığının səciyyəvi cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, maarifçi fikirlərin daha emosional şəkildə ifadəsindən ötrü şair çox zaman bu feili birləşmələri məntiqi vurğu ilə deyiləcək məqamda işlətməmişdir. Ümumiyyətlə, M.T.Sidqi əsərlərində məsdər tərkibləri poetik dili zənginləşdirməklə bərabər, nitqin təsiredicilik səviyyəsini yüksəltmişdir. Bu fikrin təsdiqi üçün aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirmək kifayətdir: “Amma bir kəs ki, vəqf maldan bir zad oğurlaya, onun əlini kəsmək lazım gəlməz” (Həbibbəyli, 2017, s.43), “Qələmdandan düşüb, asudə olduq nar yazmaqdan” (Həbibbəyli, 2017, s.60), “Elm qazanmaq həvəsilə məktəbi sevən şagirdlər və elmin qədr və qiymətini bilən balaca uşaqlar bu böyük nemətin müqabilində gündə min dəfə Allah-taalaya şükür və sənə etsə, yenə azdır” (Həbibbəyli, 2004, s.65).

M.T.Sidqi müxtəlif məzmunlu əsərlərində çoxsaylı məsdər tərkibləri işlətməklə yanaşı, bu birləşmələrin məzmunca sadələşməsi və milliləşməsi məsələsini daim diqqətdə saxlamış, bu yolla da Azərbaycan ədəbi dilinin öz daxili imkanları hesabına cıllanmasına nail olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə., Seyidov, Y., Həsənov, A. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Şərq-Qərb*.
2. Abdullayev, N.Ə. (2013). *Nitq mədəniyyətinin əsasları*. Dərs vəsaiti.
3. Araslı, H. (2005). *Məhəmməd Füzuli əsərləri*. 6 cildə. II cild. Şərq-Qərb.
4. Hacıyev, A. (2010). *Ədəbiyyatşünaslığın əsasları*.
5. Həbibbəyli, İ. (2004). *Məhəmməd Tağı Sidqi əsərləri*. Çarşıoğlu.
6. Həbibbəyli, İ. (2017). *Məhəmməd Tağı Sidqi əsərləri*. Kitab Klubu MMC.
7. Həbibbəyli, İ. (2017). *Məhəmməd Tağı Sidqi. Məktəb hekayələri*. Əcəmi.
8. Hüseynova, M. (2021). Yurda sevgi, düşməyə nifrət nümunəsi. “*Azərbaycan müəllimi*” qəzeti. 15 oktyabr, s. 9.
9. Xəlilov, B. (2017). *Müasir Azərbaycan dili (sintaksis)*. Adiloğlu.
10. Mirzəzadə, H. (1990). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı.
11. Seyidova, S. (2022). Üslubi fonetika və onun tədqiqi məsələləri. *Dilçilik araşdırmaları*, №1, s. 97-103.
12. Vəliyev, E. (2012). *Azərbaycan dilində formadüzəldici şəkilçilər*. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dis. avtoreferatı.

Daxil oldu: 13.01.2025

Qəbul edildi: 19.04.2025